

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.1>

Б.-Ю. Івченко,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національного університету біоресурсів та природокористування
ORCID ID: 0000-0002-5810-6065

ПРАВО, СВОБОДА, ПАТРІОТИЗМ: ФІЛОСОФІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЧАСИ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Проблема співвідношення права, свободи та патріотизму у філософії та правовій науці належить до найскладніших і водночас найактуальніших у контексті сучасних викликів. Вона особливо загострюється в умовах воєнних конфліктів, коли перед людством постає питання не лише виживання держав, але й збереження моральних засад цивілізації, правового порядку та гідності людини. Війна як екстремальний стан суспільства виявляє глибинну сутність права і свободи, перевіряє на міцність громадянську позицію, моральні орієнтири та патріотичні почуття. Саме тому, сьогодні, філософія громадянської відповідальності перестає бути виключно теоретичною дисципліною – вона переходить у практичну площину, перетворюється на практичну етику поведінки людини, що діє у межах закону, на засадах справедливості та за для суспільного блага.

Тема взаємозв'язку права, свободи і патріотизму у філософії громадянської відповідальності потребує осмислення у широкому контексті – від античних уявлень про доброчесність і політичний обов'язок до сучасних концепцій прав людини, міжнародного права та етики. Дослідження цих взаємозв'язків дає змогу виявити уні-

версальні закономірності становлення громадянського суспільства, у якому людина не просто користується свободою, а усвідомлено реалізує її як моральне покликання.

Проблематика громадянського суспільства має глибокі історичні корені, адже питання взаємовідносин між людиною, державою і спільнотою є однією з центральних у розвитку європейської цивілізації.

Сучасне розуміння громадянськості сформувалося внаслідок тривалої еволюції суспільних і політичних інститутів, моральних уявлень і культурних традицій, які протягом століть визначали зміст патріотизму та обов'язку перед спільнотою.

Виклад основного матеріалу. У давньогрецьких полісах зародилися перші ідеї громадянського суспільства. Афіньська демократія створила унікальну модель співвідношення особистого й загального, де громадянство означало не лише приналежність до міста-держави, а й активну участь у його житті. Бути громадянином у Афінах означало не лише володіти правами, але й мати обов'язки перед полісом: брати участь у народних зборах, обороні міста, дбати про його добробут. На цій основі формується одна з клю-

чових засад європейської політичної культури – усвідомлення того, що свобода неможлива без відповідальності, а патріотизм є практичним виразом громадянського обов'язку.

У Стародавньому Римі ці принципи набули іншої форми. Римське поняття *civitas* (громадянство) поєднувало юридичний статус із моральним виміром. Громадянин Риму мав право брати участь у народних зборах, бути обраним на посади, але також повинен був служити у війську, дотримуватися законів і бути лояльним до держави. Патріотизм у римській традиції означав вірність республіці, відданість її законам і богам, готовність жертвувати власними інтересами заради величі Риму. Саме у цей період формується уявлення про *res publica* – спільну справу громадян, яка є спільним благом. Римський ідеал громадянського служіння став духовною основою для пізніших європейських концепцій громадянського суспільства.

Після занепаду античних демократій у середньовіччі поняття громадянства й патріотизму набули іншого змісту. Панування феодальних відносин і християнського світогляду змістили акцент із політичної участі на моральні чесноти й служіння ближньому. Людина сприймалася не як автономний громадянин, а як частина ієрархічного суспільного ладу, де обов'язок визначався становищем і вірою. Патріотизм набував релігійного забарвлення – любов до Батьківщини тлумачилася як любов до християнської спільноти, “міста Божого”. Проте навіть у цій системі зароджувалися передумови для формування громадянського мислення – у середньовічних університетах, у діяльності церковних мислителів, які почали розмірковувати над правами людини і природою влади.

Відродження і Реформація стали етапом, коли людина почала усвідомлювати власну гідність і право на самостійність. Ідеї гуманізму та індивідуалізму поступово створили підґрунтя для нового розуміння громадянського

обов'язку. Патріотизм уже не зводився лише до служіння монарху чи церкві, а ставав усвідомленою любов'ю до рідної землі, культури, народу. Італійські філософи гуманісти, такі як Макіавеллі, розглядали патріотизм як дієву любов до Батьківщини, що виявляється у готовності захищати свободу й незалежність республіки.

У цей період формуються перші теоретичні засади *громадянського суспільства* – у працях Гоббса, Локка, Руссо, Монтеск'є.

Так, у своїй праці «Левіафан» (1651 р.) Томас Гоббс сформулював одну з перших цілісних теорій суспільного договору. Громадянське суспільство він визначає як впорядковану спільноту, де люди підкоряються закону і владі, відмовившись від частини своєї свободи в обмін на захист і стабільність. Його концепція підкреслює примат держави над суспільством і прагматичний характер громадянського обов'язку. Хоча погляди Гоббса часто називають авторитарними, саме він заклав інтелектуальне підґрунтя для подальшого осмислення соціального контракту і ролі громадянина.

Джон Локк у своїх працях «Два трактати про правління» (1690 р.) був першим, хто чітко розмежував поняття “держави” і “суспільства”. Для нього громадянське суспільство – це сфера взаємодії вільних індивідів, які дотримуються законів, але не залежать від сваволі влади. Воно ґрунтується на власності, релігійній терпимості, правовій рівності та розумному самоуправлінні. Таким чином, Локк заклав ідеї ліберального індивідуалізму, які стали філософською основою сучасної демократії.

Його погляди безпосередньо вплинули на авторів Декларації незалежності США (1776 р.) та Декларації прав людини і громадянина у Франції (1789 р.). У Локка громадянський обов'язок – це не покора владі, а активне дотримання закону, участь у самоврядуванні та захист природних прав інших.

Жан-Жак Руссо у трактаті «Про суспільний договір» (1762 р.) запропонував радикально інше тлумачення громадянського суспільства, воно виникає тоді, коли люди укладають суспільний договір, утворюючи політичну спільноту, засновану на загальній волі. Ця воля не є простою сумою індивідуальних інтересів, а є виразом спільного блага усіх громадян. Руссо підкреслює важливість морального патріотизму і громадянського виховання, адже лише громадяни, які відчувають відповідальність за спільну справу, здатні підтримувати демократичну спільноту. Громадянське суспільство – це простір активної участі, солідарності та моральної єдності, де громадянський обов'язок полягає у служінні загальному благу.

Шарль-Луї де Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» (1748 р.) розвинув ідею балансу між свободою громадян і владою держави. Для нього головним завданням політичної організації було забезпечити свободу через розумну структуру законів і розподіл влади. Він вважав, що громадянське суспільство є сукупністю соціальних зв'язків, традицій, звичаїв, правових норм і політичних інститутів, які стримують свавілля. Його концепція розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову стала реальним механізмом гарантування прав людини у громадянському суспільстві. Громадянський обов'язок у такому суспільстві полягає у дотриманні законів і повазі до інституцій, які забезпечують спільне благо. А патріотизм, за Монтеск'є, має бути «раціональним», бо він не є сліпою відданістю державі, а є усвідомленим прийняттям принципів свободи і справедливості.

У XVII–XVIII століттях у Західній Європі, особливо в Англії та Франції, поняття громадянського обов'язку поступово відокремлюється від суто державних форм підданства. Ідеї Просвітництва, а саме, рівність, свобода, братерство стали ідеологічним фунда-

ментом для розбудови громадянського суспільства, у якому держава не поглинає особу, а є її інструментом. Французька революція 1789 року радикально переосмислила патріотизм: любов до Батьківщини тепер ототожнювалася з любов'ю до свободи, до республіки, до загального добра. Гасло «громадянин» набуло нового змісту: воно означало належність не до монаршого підданства, а до нації як спільноти рівних людей.

Американська революція також відіграла величезну роль у формуванні сучасного розуміння громадянського суспільства та громадянської відповідальності. Конституція США закріпила принципи індивідуальної свободи, самоврядування та участі громадян у владних відносинах. У цьому контексті патріотизм набув раціонального виміру – це була не лише любов до землі, а й вірність ідеалам демократії, правам людини, верховенству права. Американський досвід показав, що громадянське суспільство може існувати лише за умови відповідального громадянства, коли кожен член спільноти усвідомлює свою роль у підтримці політичного й морального порядку.

XIX століття стало добою активного розвитку національних рухів у Європі, і саме тоді патріотизм поєднався з ідеєю громадянського обов'язку у боротьбі за національну незалежність і політичні свободи. У Німеччині, Італії та інших країнах патріотизм перетворився на моральну силу, що надихала народи на визволення. Водночас він почав набувати ідеологічних форм, що згодом призвели до суперечливих наслідків – від позитивного національного самоствердження до агресивного націоналізму. У цей період також розвивається ліберальна думка, яка розмежовує істинний патріотизм як любов до своєї країни, від шовінізму, який заперечує права інших народів.

У соціальному плані XIX століття було ознаменовано становленням громадянських інституцій, таких як

профспілки, асоціації, благодійні організації, які поступово почали відігравати роль посередників між особою і державою. Зароджується нова етика громадянського обов'язку: людина усвідомлює, що служіння суспільству може здійснюватися не лише через державні структури, а й через волонтерство, громадську ініціативу. Таким чином, громадянське суспільство стає простором реалізації патріотизму у мирних формах, а саме через освіту, культуру, доброчинність, захист прав громадян.

XX століття поставило перед людством складні виклики, які змусили переосмислити зміст громадянського обов'язку. Дві світові війни, тоталітарні режими, ідеологічні протистояння показали, наскільки легко патріотизм може бути використаний як інструмент маніпуляції. Під гаслами любові до Батьківщини будувалися системи, що придушували свободу і гідність людини. Тому після Другої світової війни у демократичних країнах розпочалося переосмислення поняття патріотизму. Від тепер його зміст став тісно пов'язуватися із цінностями прав людини, толерантності, миру. Європейський Союз, який виник на руїнах воєнного минулого, став прикладом нової форми патріотизму – “патріотизму співпраці”, де любов до своєї країни не суперечить солідарності з іншими народами.

Водночас у другій половині XX століття ідея громадянського суспільства отримала нове звучання завдяки демократичним рухам у Східній Європі. Польська “Солідарність”, чехословацька “Хартія 77”, угорські й балтійські дисидентські ініціативи стали прикладом того, як громадянська активність і почуття національної гідності можуть протистояти тоталітарній владі. Патріотизм у цих рухах не зводився до націоналізму – він означав вірність ідеалам свободи, правди, людяності. Громадянський обов'язок тут полягав у готовності діяти задля спільного блага навіть під загрозою переслідувань.

У другій половині XX ст. на початку XXI ст. громадянське суспільство стало одним із ключових чинників розвитку демократії у світі. Розвиток комунікацій, освіти, глобалізація і цифровізація створили нові форми громадянської участі, якими стали міжнародні правозахисні організації, волонтерські рухи і соціальні мережі. Патріотизм у сучасному глобалізованому світі набуває складного багаторівневого змісту: він поєднує любов до своєї держави з відповідальністю перед людством, екологічною та культурною спадщиною планети. Громадянський обов'язок більше не обмежується виконанням законів чи військовою службою – це готовність діяти задля миру, справедливості, сталого розвитку.

Сучасна європейська концепція громадянського суспільства ґрунтується на ідеї, що держава має бути відкритою системою, підконтрольною суспільству, а громадяни повинні бути активними учасниками її розвитку. У цьому сенсі патріотизм набуває форми “конституційного патріотизму” – поняття, яке сформулював німецький філософ Юрген Габермас. Він вважав, що у плюралістичному суспільстві людей об'єднує не етнічна чи релігійна спільність, а прихильність до демократичних принципів, прав людини та верховенства права. Таким чином, громадянський обов'язок полягає у підтримці й захисті цих цінностей, а патріотизм стає раціональною лояльністю до конституційного порядку [1].

Аналізуючи сьогодення, слід зазначити, що сучасне громадянське суспільство стикається з новими викликами – війнами, екологічними кризами, нерівністю, міграцією, інформаційними маніпуляціями. У цих умовах поняття патріотизму та громадянського обов'язку знову набуває особливо значення.

Виходячи з цього, варто зауважити, що, загалом, таке явище як патріотизм у своїй первинній сутності

є формою морального зв'язку людини з державою та суспільством, а його зміст виходить далеко за межі емоційного почуття любові до Батьківщини, адже він виявляється у відповідальності за її долю, у здатності підпорядковувати власні інтереси інтересам суспільства, у готовності захищати правовий і політичний лад, що гарантує свободу і безпеку громадян. Патріотизм у правовому вимірі – це не просто вірність державі, а активна участь у творенні і збереженні системи норм, цінностей і правил, свобод які забезпечують існування справедливого суспільства.

У цьому контексті, саме свобода стає вихідною умовою і моральним підґрунтям громадянської відповідальності за свою країну. У філософському розумінні вона не зводиться до вседозволеності, а означає усвідомлений вибір, заснований на внутрішньому переконанні діяти відповідно до закону і морального обов'язку. Ще Арістотель акцентував увагу на тому, що істинна свобода не є запереченням порядку, а є її усвідомленням через розум і чесноти. Гоббс, Руссо, Кант та інші розглядали свободу як основу суспільного договору, а громадянську відповідальність – як її моральний наслідок.

Великий енциклопедичний юридичний словник визначає основні засади вчення про свободу, відповідно до яких усі люди народжуються вільними та ніхто не має права позбавити їх належних їм природних прав. А гарантування і охорона цих прав є основною функцією держави. Свобода – це можливість вчиняти усе, що не завдає шкоди свободі інших людей, тому вона не може бути абсолютною, вона обмежена правами і свободами інших людей, моральним обов'язком, принципами та суспільними інтересами. Саме тому, сучасне демократичне суспільство базується на гармонійному поєднанні свободи із соціальною справедливістю та державними інтересами. Відповідно,

межі особистої свободи встановлюються виключно законом, який і слугує її мірою. [2, с. 805].

Отже, людина, приймаючи свободу, бере на себе обов'язок дотримуватися законів, що забезпечують стабільність, мир і справедливість, – саме так і виникає правовий вимір свободи.

У цьому контексті, право постає не лише як сукупність норм, а як вираз колективної волі суспільства, що спрямовані на збереження життя, гідності й порядку. В умовах війни роль права особливо зростає: воно стає інструментом самозахисту цивілізації від хаосу, насильства і беззаконня. Право не лише обмежує силу, але й легітимізує справедливу оборону, встановлює межі відповідальності, визначає статус людини як суб'єкта свободи навіть у надзвичайних умовах. Таким чином, право, свобода та патріотизм поєднуються у єдину систему, де кожен елемент взаємно підтримує інший: право гарантує свободу, свобода наповнює право моральним змістом, а патріотизм надає їм громадянського сенсу і соціальної єдності та відповідальності.

У цьому контексті, філософія громадянської відповідальності постає як спроба осмислити цю взаємодію у вимірах моралі, політики і права. Вона ставить у центр уваги людину – не як ізольовану особистість, а як учасника колективного буття, який усвідомлює свою причетність до долі держави та суспільства.

Загалом, становлення громадянської відповідальності як суспільного феномену має свою логіку, послідовність та рівні, що мають свої особливості та ознаки.

До прикладу, *активна громадянська позиція* характеризується соціальною ініціативністю, сформованістю цілісних та системних знань про ідеї громадянського суспільства, відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків, вимогливістю до себе та інших, високим рівнем розвитку самосвідомості, становленням унікаль-

Сьогодні, у часи війни, саме категорії патріотизму і громадянської відповідальності набувають особливо вирішального значення для збереження державно-правового порядку. Бо саме у періоди соціальних криз та збройних конфліктів патріотизм стає індикатором того наскільки глибоко і щиро суспільство засвоїло ідеали права і свободи. Якщо у мирний час ці цінності можуть бути предметом дискусій чи теоретичних роздумів, то під час війни вони стають моральним критерієм виживання суспільства,

Підсумовуючи, варто зазначити, що історія розвитку та сутнісний зміст громадянського суспільства і громадянського обов'язку в контексті патріотизму – це історія поступового переходу від підданства до відповідального громадянства, від емоційного почуття до свідомої дії. У давніх полісах, у римській республіці, у революційних рухах Нового часу, у демократичних процесах ХХ і ХХІ століть простежується спільна тенденція, зміст якої полягає у тому, що справжній патріотизм не у формальних деклараціях, а у здатності служити спільному благу, поважати свободу інших і брати участь у справах суспільства. Громадянське суспільство стає не лише формою організації соціального життя, а й простором морального самовираження особистості, при цьому, громадянський обов'язок виступає засобом реалізації патріотизму – через працю, служіння, солідарність, гуманізм. Європейська і світова історія показують, що саме там, де поєднуються ці три цінності – активність, відповідальність і любов до Батьківщини завжди народжуються справжні демократії, здатні до розвитку, прогресу, миру і свободи.

У статті розглядається філософсько-правовий вимір понять права, свободи та патріотизму у контексті формування громадянської відповідальності. Аналізується трансформація розуміння особистої та колективної свободи в історичному контексті, визначається сутнісний зміст патріотизму що стає морально-етичною основою єдності суспільства і сприяє зміцненню державності. Зазначено, що під час війни свобода перестає бути лише індивідуальним правом і набуває статусу колективної цінності, підтримання якої потребує активної позиції кожного громадянина. Водночас патріотизм осмислюється не як емоційна або ідеологічна установка, а як раціональна форма відповідальності, що ґрунтується на усвідомленні власної причетності до суспільного блага та захисту базових засад правової держави. Патріотизм у такому розумінні постає не протиставленням правам і свободам, а їхньою необхідною умовою, адже виживання демократичного суспільства під час війни залежить від моральної та правової солідарності його громадян. Висвітлено феномен громадянської відповідальності у практичному вимірі. Розглянуто конкретні форми її прояву: участь у волонтерських рухах, підтримка військових, інформаційна гігієна, протидія пропаганді, включеність у громадські ініціативи, дотримання законів тощо. Такі форми поведінки виступають не лише моральним вибором, а й індикатором зрілості політичної нації. У широкий контекст поставлено питання про роль освіти, культурної пам'яті та медіа у формуванні суспільної готовності до відповідальних дій.

Окремо акцентується увага на тому, що війна створює ситуації, у яких рівень відповідальності може бути граничним і вимагати від особи морального вибору між особи-

стим благополуччям і суспільним обов'язком. Особлива увага приділяється ролі права як механізму захисту людської гідності, справедливості й свободи у надзвичайних умовах. Акцентується увага на тому, що громадянська відповідальність у часи війн виявляється не лише у готовності до самопожертви, але й у свідомому дотриманні законів, підтримці демократичних цінностей і захисті прав людини.

Ключові слова: право, свобода, справедливість, патріотизм, громадянська відповідальність, громадянське суспільство.

Ivchenko B.-Yu. Law, Freedom, and Patriotism: The Philosophy of Civic Responsibility in Times of War

The article examines the philosophical and legal dimensions of the concepts of law, freedom, and patriotism in the context of forming civic responsibility. It analyzes the historical transformation of the understanding of individual and collective freedom and identifies the essential content of patriotism, which becomes a moral and ethical foundation of social unity and contributes to the strengthening of statehood. It is noted that during wartime freedom ceases to be merely an individual right and acquires the status of a collective value, the preservation of which requires the active engagement of every citizen. At the same time, patriotism is interpreted not as an emotional or ideological attitude but as a rational form of responsibility based on the awareness of one's involvement in the common good and the protection of the fundamental principles of the rule-of-law state. In this sense, patriotism is not opposed to rights and freedoms but serves as their necessary precondition, since the survival of a democratic society during war depends on

the moral and legal solidarity of its citizens.

The phenomenon of civic responsibility is elucidated in its practical dimension. Specific forms of its manifestation are examined, including participation in volunteer movements, support for the military, information hygiene, counteraction to propaganda, engagement in civic initiatives, adherence to the law, and others. Such forms of behavior constitute not only a moral choice but also an indicator of the maturity of a political nation. The article situates the issue within a broader context by addressing the role of education, cultural memory, and the media in shaping societal readiness for responsible action. Particular attention is devoted to the fact that war creates situations in which the level of responsibility may become extreme, requiring individuals to make moral choices between personal well-being and public duty. Special emphasis is placed on the role of law as a mechanism for safeguarding human dignity, justice, and freedom

under extraordinary conditions. It is underscored that civic responsibility in times of war manifests itself not only in the willingness to sacrifice but also in the conscious observance of laws, support for democratic values, and the protection of human rights.

Key words: law, freedom, justice, patriotism, civic responsibility, civil society.

Література:

1. Habermas Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1987.

2. Великий енциклопедичний юридичний словник за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Вид-во "Юридична думка"», 2007. 992 с.

3. Бичко О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації). Черніг. держ. пед. ун-т. Чернігів, 2009. Вип. 74. Серія «Психологічні науки». Т. 1. 280 с.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 19.09.2025

Дата прийняття статті: 05.10.2025

Опубліковано: 24.11.2025

